

שם הסדרה: הלכה ציונית

ההלכה שמחוץ לתחום(ין)

ידידיה שטרן*

במסה הקודמת הצגתי את הצורך הגדול בפיתוחה של הלכה ציונית. עיצוב תגובה הלכתית למדינה אמור היה להיות האתגר המרכזי של פוסקי ההלכה מהציונות-דתית. בכך גם היו מייחדים עצמם מהפסיקה החרדית וכובשים לעצמם מקום של כבוד בתולדות ההלכה. ואולם, רבותינו אינם עומדים באתגר. ההלכה הציונית דלה, קטועה ועדיין עוברית. בחללנו ממשיכה לרחף – ללא מענה מספק - הקריאה של אחד מגדולי הפוסקים (החרדים!):

זאת היא חובתנו ועלינו למלאותה בכנות ובהתמדה בלתי פוסקת, לשקוד על הידוק הקשרים בקשר אמיץ בל ינתק בין התורה ובין המדינה, כי בנפשנו הדבר". [הרב אליעזר יהודה ולדינברג, **הלכות מדינה** (תשי"ב) עמ' 8]

כמה מגדולי תלמידי החכמים בתקופת קום המדינה, הניחו אבני יסוד להלכה ציונית: הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבה הראשי הראשון של מדינת ישראל, חיבר את "**תחוקה לישראל על פי התורה**"; הרב ולדינברג חיבר את "**הלכות מדינה**"; הרב שמעון פדרבוש, נשיא הסתדרות הפועל המזרחי באמריקה, עסק ב"**משפט המלוכה**"; רב ראשי אחר, הרב שלמה גורן, פרסם את "**תורת המדינה**" ועוד כהנה וכהנה. גם בספרי שו"ת מהתקופה היא אפשר לאתר דיון בסוגיות הלכתיות הנוגעות לאורחות המדינה.

לצד כל אלו הוקמה "במה קבועה לבירורים הלכתיים במשפטי המלוכה בארץ" בעריכת הרב שאול ישראלי, שקיבצה את מיטב ההגות ההלכתית של התקופה בקבצים שנקראו "**התורה והמדינה**". המערכת התחייבה להתמקד במאמרים הדנים בשאלות "מדיניות וציבוריות". הוצאת הקבצים נמשכה עד שנת 1962, ואז פסקה. מתברר, כדברי הרב יהודה שביב, שהעיסוק הראשוני בנושאים אלו נבע מן

האמונה כי עומדים אנו בפני מדינה יהודית, שאינה רק מאוכלסת ביהודים אלא אמורה להיות כזאת על פי אופייה והליכותיה. אבל ברבות הימים רפו ידיהם של גדולי ישראל, ומשראו שנפרע עם, נתעמעם אף החזון ועיקר החייל הלימודי הופנה שוב לנושאי בית המדרש שרווחו בו מימים ימימה. [**בצומת התורה והמדינה**, כרך א, עמ' טז]

או, במילים פשוטות: היעדר הישימות של ההלכה הציונית נוכח חילוניתה של המדינה גרר ירידה במוטיבציה לעסוק בהלכה ציונית.

1. תחומין: הבמה המרכזית לפסיקה ציונית דתית

חלפו קרוב לשני עשורים, ומכון צומ"ת בראשות הרב ישראל רוזן לקח על עצמו את המשימה של חידוש הבמה התורנית, בבחינת המשך קבוע ל"התורה והמדינה". כך נוסדו קובצי ההלכה של "תחומין", היוצאים לאור בסדירות ובהיקף מרשימים עד עצם היום הזה. כל המצוי בספרות התורנית של הציונות הדתית מכיר את 35 הכרכים העמוסים למדנות הלכתית. הם "חלון הראווה" הבוהק של הספרות התורנית; הם הבקעה אשר בה מתגדרים מיטב הפוסקים וההוגים של הציונות הדתית (אבל לא רק הם) בדור האחרון. כ-16 אלף עמודים, הכוללים קרוב ל-2,000 מאמרים שנכתבו בידי כ-550 מחברים, הם אספקלריה מאירה האמורה לשקף לא רק את עמדת ההלכה בנושאים הקונקרטיים הנדונים במאמרים אלא גם את החזון הציוני-דתית לשילוב בין חיי הלכה מלאים לבין חיי יצירה ונטילת אחריות כאזרחים של מדינת ישראל. על פניו מדובר בהצלחה גדולה: קובצי ההלכה רכשו לעצמם מקום של כבוד בספרייה הציונית-דתית, הן בעולם הישיבות והן בבתי רבים של אוהבי תורה. גם התקליטור שבו מופיעים הכרכים נמכר בשער בת רבים.

2. תחומין: החזון

בהקדמה לכרך הראשון של תחומין נפרס חזונו במילים הבאות:

מטרת קובץ זה היא אפוא לשקף את חיי המדינה והחברה בת זמננו מתוך מבט של ההלכה, מבחינת המצוי ומבחינת הרצוי; איך נראית ואיך צריכה להיראות מדינת ישראל המצפה ומכינה עצמה לבואו של משיח.

על רק זה נוסד מאסף זה ותחומין יקרא – ראשי תבות "תורה, חברה ומדינה, ויש בו 'עירובי תחומין' – מגוון רחב של נושאים [...]. ההתמקדות תהא בנושאים חדשים שהתעוררו אם בעקבות תקומת מדינתנו העצמאית, אם כתוצאה מחידושי המדע והטכנולוגיה, ואם בעטים של נוהגי החיים המודרניים.

עוד התחדש בבית מדרשנו מתוך אמונה בתורת חיים המקיפה את מכלול שאלות היחיד והציבור, ומתוך רצון לחדור לתחומים שונים ומגוונים, נתנו גם מקום לאישי ציבור ומשפט, חוקרים ואנשי מדע בני תורה, להציע אף הם את מחקריהם והצעותיהם בשטחים שונים. יראה הקהל וישפוט על גישת ההלכה למשטרה, לפסיכולוגיה, לחיי הכלכלה והחברה בימינו. [תחומין, כרך א, תש"ל, עמ' י]

שנים לאחר מכן, בהקדמה לכרך י של כתב העת, שבו העורכים וחידשו את הבטחתם לעסוק במה שאפשר לכנות הלכה ציונית:

[...] יש צורך בהפריית העיון והדיון בכל תחומי החיים בצמתי המפגש של תורה חברה ומדינה. כמאמינים בכל לב בחזון המדינה היהודית החלטנו כי מן ההכרח להתכונן למימוש חזון זה. ולהתכונן פירושו להעמיק חקר ולהניח תשתית מעשית לכינונה של מדינה יהודית בכל שטחי החיים.

3. תחומין: בחינה ביקורתית

על רקע המנדט המוצהר של תחומין, הצלחתו המוכחת במשיכת טובי הכותבים ונוכחותו המרשימה במרכז השיח התורני הציוני-דתי בחרתי לבדוק באמצעותו את שאלת קיומה של הלכה ציונית בדורנו. האם המאמרים המתפרסמים בו שומרים על זיקה עמוקה ל"תקומת מדינתנו העצמאית"? אילו גשרים מקימים כותבי המאמרים בין הכתיבה התורנית הענפה של דורות הגלות לבין מציאות החיים במדינת ישראל על שלל האתגרים הייחודיים לה כמדינת הלאום של העם היהודי? מה עלה בגורל "חזון המדינה היהודית" מבית מדרשו של הרב ישראל, שעליו נסמכו מייסדי הפרויקט? האם אפשר לדלות מקובצי ההלכה הנחיות ממשיות לבניין המדינה, ולא רק הארץ? האם המאמץ האינטלקטואלי האדיר של תחומין יכול לאפשר את מימוש תקוותו-תפילתו של הראי"ה קוק "פה נחיה את חיינו, תחת שלטון התורה"?

ובדרך אחרת: קובצי תחומין מתפרסמים במשך למעלה מחצי שנות המדינה. במשך תקופה זו חלו שינויים מרחיקי לכת בריבונות הישראלית כמו גם בחברה הישראלית, שחלקם באים לידי ביטוי בדרך המרשימה שעשה המשפט הציבורי הישראלי בעשורים האחרונים. האם במקביל לעיסוק המשפטי הכללי בחיים הריבוניים מתקיים גם עיסוק משפטי הלכתי המתמודד עם המציאות הריבונית? אין ספק שהזירה הטבעית והמרכזית לעיסוק כזה היא קובצי תחומין. לפיכך ראוי לבחון את נושאי המאמרים שפורסמו בהם במשך השנים ולהסיק מהממצאים מסקנות בדבר קיומה והיקפה של ההלכה הציונית בדורנו.

4. שיטת הבדיקה

ביקשתי משני חוקרים, עו"ד דוד אומן וד"ר חיים זיכרמן, שרגליהם נטועות הן בעולם התורה הן בעולם המשפטי, לערוך סקירה של נושאי המאמרים ולענות על שאלות שהצבתי לפניהם. חשוב להדגיש את מגבלות הבדיקה: מדובר בשאלות בעלות רקמה פתוחה שאי-אפשר להיעזר בקריטריון מוסכם לתשובה עליהן. החוקרים, אף שהשתדלו לנקות עצמם מכל אג'נדה שתשפיע על שיקול דעתם, נדרשו להפעיל שיפוט אישי שאפשר שאחרים יחלקו עליו.

כדי לתת תוקף לממצאים לא הסתפקנו בבחינת מדגם של היצירה אלא בחנו את הרוב המכריע של המאמרים (כל הכרכים עד כרך לב). שיטת פעולה זו מקטינה את המשמעות הסטטיסטית של מחלוקת פרשנית בנוגע לסיווגו ולתרומתו של מאמר זה או אחר. להערכתנו, אפשר להתווכח באשר להכרעותינו בנוגע לכמה עשרות מאמרים העולים כדי 3% מההיקף האדיר של היצירה שבקבצים.

כפי שעולה משם הקבצים ומהמנדט שלהם, הם אמורים לעסוק בעירוב התחומים בין "תורה", "חברה" ו"מדינה". נבחן אפוא את העיסוק בציר תורה-מדינה, שהוא עיקר ענייננו כאן, ולאחר מכן נביט גם בציר תורה-חברה. חשוב להדגיש שמכון צומ"ת, המוציא לאור, מעוניין בסוגיות נוספות, בהן היחס בין תורה למדע והתמודדות תורנית-הלכתית עם חידושי המדע והטכנולוגיה, הן במישור העיוני הן במישור המעשי. אכן, הפיתוחים הטכנולוגיים החדשניים של המכון,

המגייסים את הידע התורני והמדעי לפתרון בעיות תפקודיות בשבת ובמועד, הם שם דבר, ועניין זה בא לידי ביטוי גם בכרכים השונים של תחומין, אולם לא בכך עסקינן כאן.

5. תורה ומדינה: שאלות וממצאים

שאלת היסוד שנבדקה היא אם היהודים לא היו שבים לארצם ואם מדינת ישראל לא הייתה קיימת – האם היה מקום לכתיבת המאמר על פי נושאו ותוכנו? הבדיקה העלתה תשובה חיובית בנוגע לרוב גדול של המאמרים, מעל שני שלישים(!). היינו, שיבת ציון והקמת המדינה אינן רלוונטיות לעיקר הכתיבה המופיעה בתחומין. מאמרים אלו יכולים היו להיכתב גם בגולה, ואין להם כל קשר עם שירת חיינו הציונית.

ועוד שאלנו: האם שיבת העם לארצו, גם מחוץ להקשר של הקמת המדינה, רלוונטית במישרין או בעקיפין לנושא המאמר או לתוכנו? כאן התקבלה תשובה חיובית רק בכ-10% מהמקרים. מאמרים אלו קשורים בדרך כלל לארץ ישראל, מבחינת קדושתה ומצוותיה (ולמקדש), אבל לא לציונות הפוליטית ולמדינת ישראל. הם היו יכולים להיכתב גם בתקופת היישוב, קודם הקמת המדינה, וגם לוי הייתה מדינת ישראל "מדינת כל אזרחיה", נטולת כל זהות יהודית. אין הם מבטאים עניין במדינת הלאום היהודית.

שאלה נוספת בקשה לברר האם קיומה של מדינת ישראל רלוונטי, במישרין או בעקיפין, לנושא המאמר או לתוכנו? התקבלה תשובה חיובית רק בכ-20% מהמאמרים. קבוצה זו כוללת את כל המאמרים שבנוגע אליהם אפשר לטעון שהם עוסקים – גם אם בדרך רחוקה ועקלקלה – בהיבט כלשהוא של "הלכה ציונית" כהוראתה כאן.

ולסיום, האם המאמרים שנושאייהם רלוונטיים לריבונות היהודית – העולים כאמור רק כדי כחמישית מכלל המאמרים – עוסקים בנפקות ההלכתית של הדיון, במישרין או בעקיפין? אין בידינו תשובה כמותית, אולם התחושה הברורה היא שחלק ניכר מהקבוצה המצומצמת של המאמרים שנושאייהם רלוונטיים לתופעה היהודית החשובה של דורנו – המדינה – עוסקים בה באופן תאורטי בלבד תוך החמצת ההיבט האקטואלי של מה שאנו מכנים "הלכה ציונית". אכן, יש להודות בכך, הלכות מדינה כעניין מעשי הנוגע לחיינו הלאומיים נמצאות רק בשולי הקבצים.

6. תורה וחברה: שאלות וממצאים

כאמור לעיל, לצד העיסוק בחיי המדינה שואף תחומין גם "לשקף את חיי [...] החברה בת זמננו מתוך מבטה של ההלכה, מבחינת המצוי ומבחינת הרצוי". כדי לבחון את פועלו בתחום זה בדקנו שני עניינים הקשורים זה בזה: התייחסות הנושאי של המאמרים ואפיון הכותבים.

החוקרים מיינו את המאמרים לפי החלוקה הנושאת המקובלת באקדמיה, קרי, באיזו מחלקה אוניברסיטאית עשוי נושא המאמר להילמד או להיחקר (ללא קשר, כמובן, לתוכנו המהותי בתחום ההלכתי)? ההנחה הייתה שפריסת תחומי הדעת האוניברסיטאיים המקובלים בעולם כולו

משקפת את מגוון הנושאים שבהם עסוקה החברה בת ימינו. התשובה שהתקבלה היא שלמעלה מ-40% מהמאמרים עוסקים בנושאים שאינם קשורים לתחומי הדעת המקובלים באקדמיה, וכרבע מהם נוגעים לדברים שבתחום עניינן של הפקולטות למשפטים. רק כשליש מהמאמרים עוסקים ב"שאר העולם": חלק לא מבוטל ברפואה ובחקלאות, ורק אחוזים בודדים ממש מתמודדים עם הסוגיות המרכזיות כל כך של מדעי הרוח, החברה, הטבע והאמנות. היסטוריון, פסיכולוג, כימאי או אמן שיבקשו ללמוד על גישת ההלכה לתחום עיסוקם עלולים להתאכזב.

ממצאים אלו אינם מתיישבים היטב עם התפיסה השכיחה בעולמה של ההלכה, שלפיה היא אמורה להסדיר את כל חלקי המציאות. על כל פנים, ברור שתחומין אינו משקף בשלב זה את הפוטנציאל של העיסוק ההלכתי במציאות החברתית כולה.

ומה באשר לאיפיון הכותבים? כשבודקים את רשימת מאות מחברי המאמרים מתברר שרובם המוחלט רבנים, ובעיקר רבנים מהמגזר הציוני-דתי. על פניו הדבר מתבקש לאור העובדה שמדובר בקבצים תורניים-הלכתיים, אולם גם כאן ראוי לפנות למנדט שהציב לו כתב העת בראשיתו: "[...] מתוך רצון לחדור לתחומים שונים ומגוונים נתנו גם מקום לאישי ציבור ומשפט, חוקרים ואנשי מדע בני תורה". בחינת העובדות מלמדת שמעטים הם המאמרים פרי חשיבה ומחקר של מי שאינם רבנים (6% בקירוב). כמו כן קשה למצוא מאמרים המבטאים שיח בין אישים תורניים לבין אחרים בדרך המאפשרת התמודדות בין עולמות הידע הפנימיים ליהדות לבין עולמות שמחוצה לה.

לא למותר לציין את ההיבט המגדרי: עורכי הקבצים החליטו לפתוח אותם לפני נשים מחברות. עם זאת, ההיצע הנוכחי של כתיבה נשית דל במיוחד, ועומד על כמניין נשים (פחות מ-2%).

7. קהל היעד

אפשר לקשור בין שני המישורים – תורה ומדינה מצד אחד ותורה וחברה מצד אחר – באמצעות העלאת השאלה הבאה: מהי התרומה האפשרית של מאמרי כתב העת לתפקודן של רשויות המדינה? החוקרים התבקשו להניח שקמה לה "מדינת הלכה" וכל משרד ממשלתי הממשלה מעוניין לעצב את המדיניות בתחום סמכותו בהתאם לשיקולים הלכתיים כפי שהללו משתקפים במאמרים המופיעים בעשרות כרכי תחומין.

התברר שאחרי שמנכים את הקבוצה המרכזית של מאמרים שאינם רלוונטיים לשום תחום עיסוק של משרד ממשלתי, הכתיבה בתחומין מתמקדת בעיקר בסוגיות הקשורות לאחריות משרדי הדתות והמשפטים. יש עיסוק מסוים גם בנושאים הנוגעים למשרדים אחרים. הבולטים בהם הם משרדי הבריאות והחקלאות, ואחריהם נמצאים משרדי החינוך והאוצר. נראה לנו שמדובר בטעימה בלבד לעומת השאיפה המובעת בהקדמה לקבצים: "להעמיק חקר ולהניח תשתית מעשית לכינונה של מדינה יהודית בכל שטחי החיים".

8. הרחבת תחומין או מיקודו?

במאמר שפרסם פרופ' נריה גוטל בתגובה לדברים שנשאתי בכנס שעסק בתחומין הוא ניתח את כרך ל של כתב העת והגיע למסקנה דומה לשלי: בכרך אין כל עיסוק משמעותי בסוגיות של תורה ומדינה. אלא שבעיניו "כל הטענה מעיקרא ליתא", משום שראוי ונכון שהקבצים יעסקו בסוגיות ההלכתיות המעשיות העכשוויות. ["הרחבת תחומין", בשבע, גליון 397, 17.6.10].

גם אני סבור שיש חשיבות מרובה בעיסוק הלכתי בכלל הסוגיות. אלא שכפי שהסברתי לעיל, המופע הטרגי ביותר בעולמה של ההלכה בדורנו הוא התעלמותה מהריבונות היהודית. ייחודו של תחומין וההבטחה העצומה הגלומה בו הם בהרמת הנטל של עיסוק הלכתי עקיב ורציף באתגר הגדול של המפגש בין עולמנו הדתי-רוחני לבין עולמנו הלאומי-מדיני. לו תישמע עצתי, על עורכי המפעל הגדול והחשוב הזה למקד את עיסוקם בשנים שיבואו בסוגיות אלו. הדורות הבאים יודו להם על כך. בינתיים, הלכה ציונית היא מחוץ לתחום(ין).

ומהו התחום הראוי לה? על כך במסה הבאה.

- ידידיה שטרן הוא סגן נשיא המכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופ' למשפטים באוניברסיטת בר-אילן

ההלכה שמחוץ לתחומין. מקור ראשון מאמר 2